

UDK: 355.1 (497.6) "1918"
Izvorni naučni rad

BOSANCI I HERCEGOVCI U VOJNOJ ORGANIZACIJI AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE U POSLJEDNJOJ RATNOJ GODINI

Zijad Šehić

Filozofski fakultet – Odsjek za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se razmatraju prilike u bosanskohercegovačkim jedinicama u posljednjoj godini Prvog svjetskog rata kao i stanje u pozadini koje se direktno reflektovalo na situaciju na frontu.

Ključne riječi: posljednja godina Prvog svjetskog rata, bosanskohercegovački vojni obveznici, stanje na frontu, dezerterstvo i nemiri u pozadini

ZLAZAK RUSIJE iz rata i uspješno izvedena ofanziva austrougarskih i njemačkih armija na italijanskom ratištu pružali su u strateškom pogledu prednosti Centralnim silama za vođenje vojnih operacija u toku 1918. godine. Ratni zamor, teška politička i ekonomska situacija i iscrpljenost svih ljudskih i materijalnih potencijala dali su prednost silama Antante. Na početku 1918. godine u zapadnim zemljama i u Italiji parola je glasila - "pobjeda po svaku cijenu". U Monarhiji se govorilo samo "o miru po svaku cijenu". Pacifističke manifestacije našle su idealnu klimu u industrijskim oblastima Monarhije, tamo gdje su vladale zima, glad i bolesti, a uprava bila nemoćna pred švercom i korupcijom.¹

¹ Pust I. 1980. 286.

U K.u.k. Ministarstvu unutrašnjih poslova 28. i 29. januara 1918. vođeni su razgovori o postupcima u slučaju raznih nemira ili ustaničkog pokreta, nakon kojih su postavljene osnove za provođenje potrebnih mjera. Nemire, koji nastanu zajedno ili neovisno o štrajku, trebalo je u začetku bezobzirno suzbiti svom energijom, a u slučaju gdje su prisutni pokazatelji većeg uzbuđenja, blagovremeno u dogovoru sa političkim organima osigurati asistenciju vojnih snaga. Zemaljskim šefovima je posebno ukazano na to da poklone još veću pažnju cenzuri štampe. Zemaljski organi su trebali redovno izvještavati Ministarstvo unutrašnjih poslova i podnositi telefonske izvještaje u maksimalnom trajanju od 12 minuta, sa podacima o broju radnika i o vođama štrajka.² I u socijalno-političkom smislu vojnik je sve više dolazio pod utjecaj zbivanja u pozadini. Na jednoj strani su se nalazile slike nevolja civilnog stanovništva, žena koje stoje u dugim redovima za namirnice, hljeb, a na drugoj slike onih koje rat nije pogodio i koji su u njemu prilično dobro zarađivali.³

U toku 1918. godine položaj Centralnih sila se pogoršavao, a moral stanovništva u pozadini sve više je opadao. Očekivanje povoljnog ishoda rata postalo je nerearno. Posljedica toga bio je raspad armije, posebno tamo gdje su nacionalne i socijalne ideje bile prihvaćene od ljudstva, što se ispoljavalo u pobunama, dezerterstvu i obrazovanju bandi iz redova dezertera i vojnika koji su prekoračili odsustvo. Broj dezerterstava, kao i pobuna na južnoslavenskom prostoru znatno se uvećao.⁴ U kratkim razmacima, u maju 1918. godine došlo je do prvih vojnih pobuna kod rezervnih tijela u Judenburgu, Ljubljani, Pecu, Rumburgu, Mostaru, Kragujevcu, Przemyslu i Lublinu. Uzroci pobuna nalazili su se u nedovoljnom snabdijevanju trupa, ali i u aktivnostima povratnika inficiranih boljševičkom propagandom.⁵

Pobune i grubo kršenje discipline imali su političke, socijalne i vojne uzroke. Nacionalni zahtjevi, pojačani propagandom sila Antante, sve više su dovodili u pitanje postojeći pravni poredak u državi. Proširenje boljševičkih

² ABH, Präs. BH 1918. 89. Prijepis note K.u.k. ministra unutrašnjih poslova K.u.k. ministru rata. Beč, 30. januar 1918.

³ Hans F. 1931. 71-72.

⁴ Plaschka R. Haselsteiner H. Suppan A. 1974. 148-156.

⁵ ÖULK, Bd VII, 1918. 98.

ideja od strane povratnika pojačalo je ogorčenje protiv države, posebno kod vojnika kod kojih je boljševička propaganda naišla na dobar prijem, što nije ostalo bez posljedica. Ukoliko je povratnik ustanovio da kod kuće vlada jad i bijeda ili da mu je razoren porodični život, raslo je njegovo neraspoloženje, koje je utjecalo na odluku da se nakon završetka odmora ne vrati u jedinicu i da dezertira. Zbog toga se povećavao broj dezerterstava, a dezertteri su nailazili na simpatije stanovništva, koje im je pomagalo i prikrivalo ih.⁶

Daljnji znak kršenja discipline bio je povećan broj dezertiranja i prekračenja odsustva. Sve češće su se čule optužbe o trgovini sa falsifikovanim dokumentima, koji su prodavani po cijeni od 30 do 80 kruna. Mnogobrojne kontrole, unajmljeni detektivi i vojne patrole nisu mogle mnogo pomoći, jer su se patrole često solidarisale sa dezerterima. Premije raspisane za hvatanje dezertera nisu mnogo pomogle, jer ih je stanovništvo podržavalo i prikrivalo. Zbog toga su poduzete vanredne mjere obrazovanjem posebnih kontrolnih stanica. Osim toga, na odsustvo se odlazilo organizirano u većim transportima, pod nadzorom povjerljivih podoficira i uz strogu kontrolu posjedovanja letaka, drugog propagandnog materijala i nedozvoljenog posjedovanja oružja.⁷

U Bosanskom Brodu, Brčkom i Bosanskom Novom uspostavljene su kontrolne stanice, koje su bile nadležne da vode evidenciju o svim povratnicima iz zarobljeništva. Trebalo je evidentirati ime i čin vojnika, jedinicu, mjesto trajnog boravka i cilj putovanja i te podatke uputiti političkim organima, odnosno policijskoj direkciji u Sarajevu, a također i najbližoj žandarmerijskoj stanici radi tajnog nadzora i sprečavanja širenja boljševičkih ideja.⁸ U jednom izvještaju Žandarmerijske stanice u Brčkom zabilježena je prijetnja koju je vojnik izrekao patroli: "Lahko je Vama sada nas ganjati, dok je zima, ali kada šume budu olistaju, onda ćemo mi vas ganjati!"⁹

⁶ Ibidem, Bd VI, 1918. 44.

⁷ Ibidem, 78.

⁸ ABH, ZV BiH, 1918, 4.986. Urlauber-Kontrolstationen. Erichung und Dienstobgehalten, Komandujući general u BHD Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 15. april 1918.

⁹ ABH, ZV BH 1918. 3.651. Prijepis izvještaja Sreske postaje Brčko od 27. februara 1918. Komandi Žandarmerijskog voda u Brčkom.

Sve češće je dolazilo do šverca oružja u pozadini. Nakon što su uočeni brojni slučajevi da vojnici sa oružjem i municijom odlaze na dopust i da se bez njega vraćaju ponovo u jedinicu, zaključeno je da veliki dio ostaje sakriven u pozadini. Zbog toga je general Sarkotić naredio da žandarmerija oduzima oružje osobama na dopustu i ponovo mu ga vraća kada vojnik krene nazad u jedinicu.¹⁰

General Sarkotić je naredio da se zabrani putovanje i duži boravak pripadnicima vojnih i civilnih osoba, u oblasti tvrđavske komande Trebinje, Bileća i vojne sreske komande Avtovac, kao i u političke srezove Trebinje, Bileća i Gacko do opoziva odluke. Civilnim osobama odobrenje putovanja u navedene srezove, osim povratka kući, mogla je dati tvrđavska komanda u trajanju od tri dana.¹¹

Izvjestavajući Zemaljsku vladu BiH o prilikama u Banjalučkom okrugu, okružni organi su konstatirali da je u političkim odnosima vladao mir. Zatvorenost svih slojeva stanovništva, posebno subverzivnih elemenata, nije dopuštala donošenje zaključaka u političkom smislu. Osim kod liferanata i špekulanata, kod ostalih slojeva stanovništva glavnu temu razgovora predstavljala je zabrinutost za hranu i odjeću, kao i stalna poskupljenja. Prema ratnim zbivanjima, koja su potisnuta u pozadinu, vladala je apatija, jer ni oni nisu imali praktičnu vrijednost za poboljšanje postojećeg stanja. Veliko opterećenje za stanovništvo predstavljale su kolone porodica iz Bihaćkog okruga, iz srezova Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa i Ključ. Dezerteri i vojnici koji su prekoracili odsustvo počinili su brojne prijestupe, na dnevnom redu su bile pljačke, krađe stoke i provalne krađe. O porastu krivičnih djela najbolje su svjedočili statistički podaci. U toku 1915. u Okrugu su počinjena 84 krivična djela, u toku 1916. godine 180, a u periodu od samo 7 sedmica, od 1. januara do 20. februara 1918, čak 201 krivično djelo.¹²

¹⁰ ABH, ZV BH 1918. 2.539. Waffen der Beurlaubten, Generalštab Odjeljenja komandujućeg generala i zemaljskog poglavara BiH svim okružnim organima, sreskim uredima i sreskim ispostavama, Policijska direkcija i Komanda Žandarmerijskog korpusa u Sarajevu, 25. mart 1918.

¹¹ ABH, ZV BH, 6.550. Verbot der Einreise nach Trebinje, Bileća, Avtovac. Komandujući general u BHD Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 22. maj 1918.

¹² ABH, ZV BH, 1918. 2.239. Kreisbehörde in Banja Luka, Situationbericht pro Februar 1918.

Ishrana stanovništva tokom 1918. godine postajala je sve važniji faktor koji je dovodio u pitanje pravni poredak u zemlji. Delegacija Vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini 10. marta 1918. u Beču je predala caru Karlu Memorandum sa molbom bosanskohercegovačkog stanovništva da se prehrambene prilike i uvjeti za obradu zemlje i sijanje što prije poprave. U Memorandumu je naglašeno da već četvrtu godinu rata narod Bosne i Hercegovine s besprijekornom strpljivošću i požrtvovanjem podnosi tešku oskudicu i živi s manjim obrokom hljeba nego i jedan narod Monarhije, iako je velika suša u prošloj godini uništila žetvu u mnogim krajevima zemlje. Istaknuta je činjenica da je Ugarska vlada u ovim teškim prilikama pomagala, ali da ovogodišnja pomoć ne može, nažalost, ni izdaleka pokriti ni najskromnije potrebe naroda, tako da na stanovnika prosječno dolazi po 2-3 kg hrane, a kada se još uzme u obzir da treba opskrbiti potpunim i pojačanim obrokom stanovništvo većih gradova te radnike pogona ratne industrije, onda se za ostalo stanovništvo obrok znatno smanjivao. Zbog suše je potpuno podbacio urod krompira, pa se nije mogla pokriti ni potreba za sjemenom. Isto tako, stanovništvo u Hercegovini i Krajini, te u istočnim kotarevima srednje Bosne koje je od rata neposredno trpjelo, nije imalo sjemena ječma, zobi, kukuruza i prosa, zahtijevajući da se rekvizicije stoke obustave ili znatno smanje dok se ne završi obrada zemlje, te da se zemlji namiri razlika između cijene stoke koju je vojna uprava plaćala u Bosni i Hercegovini i u drugim krajevima Monarhije. Zaključujući da je narod Bosne i Hercegovine došao do krajnjih granica izdržljivosti i da počinje u većoj mjeri umirati od gladi, Vijeće za prehranu je zamolilo da se i narodu Bosne i Hercegovine koji sada najviše pati osigura brašno, kukuruz i krompir za prehranu u naredna četiri mjeseca i da se za obradu zemlje nabavi na vrijeme potrebno sjeme. Ta molba caru potcrtana je navođenjem činjenica da je narod Bosne i Hercegovine s najvišom ustrajnosti podnosio sve dotadašnje tegobe rata, njegovi vojnici su na svim ratištima besprijekornim junaštvom ratovali i trenutno ratuju za odbranu Monarhije.¹³

Početak marta 1918. godine Sreski ured u Zvorniku izvještavao je okružne organe u Tuzli da se u posljednje vrijeme povećava broj slučajeva dezertiranja i neovlaštenog prekoračenja odsustva od strane vojnih obveznika

¹³ ABH, Priv. Reg. 90/1918. Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH überreichts am 10. mart 1918.

koji su se nalazili na dopustu. Konstatovano je da su mnoge osobe za nekoliko mjeseci bez odobrenja prekoračile odsustvo i da su tek nakon poduzimanja mjera od strane žandarmerije ponovo upućene u jedinice. Nakon što je stanovništvu putem objave više puta ukazano na teške posljedice koje povlači sa sobom prikrivanje takvih osoba, dezerteri su našli drugi način da izbjegnu povratak na front. U šumama na Majevidici našli su pribježište; tu su se u toku dana zajedno skrivali, a u toku noći od svojih pristalica nabavljali hranu. Na taj su način od 13. januara do 27. februara žandarmerijske patrole uhvatile 18 dezertera, odnosno vojnih obveznika koji su prekoračili odsustvo, privodeći ih Vojnoj komandi u Tuzli. Iako su dezerteri upućeni u karantin u Doboju, uskoro su se svi pojavili u svojim rodnim mjestima.¹⁴

Okružni ured u Tuzli saopćio je da su se pojedini dezerteri po tri-četiri puta udaljavali iz karantina u Doboju. Budući da je on bio zatvoren zbog epidemije, uhvaćeni dezerteri su do upućivanja u jedinice smješteni u Tuzlu. Jedan od razloga za prekoračenje odsustva bio je i to da vojnik na dopustu nije dobijao hranu za putovanje koje je trajalo 4 i više dana. Prema informacijama Vojne komande, u toku januara 360 osoba je upućeno u njihove jedinice, a u toku februara 420 osoba. Najveći broj dezertera zabilježen je među muslimanima, nešto manji broj među pravoslavnima, a kod katolika u najmanjem broju. Iz toga je zaključeno da ova pojava nije politički obojena. Do kršenja zakona dolazilo je samo u pojedinačnim slučajevima.¹⁵

U Bosanski Petrovac i Bosansku Gradišku premještene su po jedna komanda Streifskorpusa. Da je i to ostalo bez značajnijeg uspjeha, svjedočio je broj privedenih dezertera. U toku maja 1918. godine u Bosanskom Novom i Dobrljinu pritvoreno je 392, u Banjoj Luci 25. juna 95, istog dana u Tuzli 77 dezertera, a u Brčkom 44 dezertera. Ukupan broj pritvorenih u Brčkom je do aprila 1918. iznosio preko 400 osoba; čak je javljeno da je jedan podoficir u uniformi poručnika preuzeo vodstvo nad pobunjenicima.¹⁶ Najznačajniju pojavu predstavljalo je povezivanje dezertera i vojnika koji su prekoračili od-

¹⁴ ABH, ZV BH Präs. 1918. 3.651. Deserteure, Umtriebe. Sreski ured u Zvorniku Okružnim organima u Tuzli. Zvornik, 9. mart 1918.

¹⁵ Ibidem, Okružni organi Tuzle Predsjedništvu Zemaljske vlade BiH u Sarajevu, 17. mart 1918.

¹⁶ ABH, ZMF, Priv. Reg. 264. 1918.

sustvo u naoružane skupine, “zeleni kadar”, koji su postojali značajan izvor nemira i prava prijetnja sigurnosti u pozadini. Ljudstvo, bez dovoljno namirnica, obuhvaćeno nacionalnom i socijalističkom propagandom, bilo je uznemireno i činjenicom da je stalno bilo proganjano. Osim toga, svi koji su namjeravali dezertirati ili prekoračiti odsustvo, ili su jednostavno bili umorni od rata, znali su da će kod “zelenog kadra” naići na dobar prijem i podršku.¹⁷

Obrazovanje takvih skupina u Bosni i Hercegovini se umnožilo. Dokaz za to je bila jedna žalba Zemaljske vlade BiH o tim grupama na sjeverozapadu Bosne, gdje su učinile brojne razbojničke napade i krađu stoke, suprotstavljajući se oružjem žandarmeriji. Najveći broj napada zabilježen je sa teritorija Crne Gore i Srbije, odakle su izvršeni brojni upadi u granična područja Bosne i Hercegovine. Najčešće se radilo o čisto razbojničkim skupinama. Izvjestan značaj su također dobile i komitske čete, čiji su ciljevi bili uglavnom političke prirode. Zemaljska vlada BiH je naredila da se žandarmerijske stanice pojačaju i da se poduzmu kaznene ekspedicije u ugrožene oblasti. Uskoro su iz redova dezertera obrazovane bande koje su počele dobijati na značaju i sve više podsjećati na “zeleni kadar” u Hrvatskoj i Slavoniji. Propratna pojava je bio i šverc oružja iz redova armije u pozadini.¹⁸

U jednom izvještaju koji je Vrhovna komanda Armije uputila K.u.k. Ministarstvu rata konstatovano je da do tada pristigli izvještaji negiraju postojanje “zelenog kadra” u Bosni i Hercegovini, te se smatra da su takve informacije ipak površne. Skupine dezertera u zemlji nisu, doduše, poprimile obim “zelenog kadra” u Hrvatskoj i Slavoniji, niti su tako dobro oragnizovane kako je to tvrdio general Sarkotić, ali ipak njihovu pojavu nije trebalo smatrati beznačajnom. U Tuzlanskom i Bihaćkom okrugu, te u Brčanskom srezu ove grupe su se toliko umnožile da pojave skupina od 40 osoba više nisu predstavljale rijetkost.¹⁹

Posebno uznemirenje izazvala je pojava grupa na putu Mostar-Nevesinje, koje su najvećim dijelom činili bosanskohercegovački dezerteri. Bile su dobro

¹⁷ Klein S. 1964. 228.

¹⁸ ABH, ZMF, Präs. BH 1918. 510. Komandujući general u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji Vrhovnoj komandi Armije. Sarajevo, 8. juni 1918.

¹⁹ KA-W, KM, AOK, Op. Abt. 110.774. Disciplinäre Verhältnisse in BHD, Vrhovna komanda Armije K.u.k. Ministarstvu rata. Beč, 30. juni 1918.

organizovane i brojne. Bilo ih je teško uhvatiti zbog podrške koju im je pružalo stanovništvo. General Sarkotić bio je uvjeren da je riječ o čisto razbojničkim grupama, jer im je nedostajala svaka zajednička organizacija, bilo koji politički aspekt ili zajednički cilj.²⁰

Obrazovanje družina od dezertera imalo je i političkih posljedica. Sigurnosna situacija u pozadini sve više je umanjivala autoritet vlasti i Armije, što je imalo za posledicu slabljenje veza sa Monarhijom i stvaranje plodnog tla za širenje nacionalnih i socijalističkih ideja. U izvještaju koji je uputio Vrhovnoj komandi Armije 24. juna 1918. general Sarkotić je dao opću sliku o raspoloženju u Bosni i Hercegovini i pojavama koje su utjecale na ometanje javnog reda i mira. U oblasti Orjena obrazovane su družine i uglavnom se radilo o švercerima iz Crne Gore. Stanovništvo je prema njima zauzelo različite stavove, pa su muslimani i katolici bili potpuno lojalni, podržavajući njihovo suzbijanje, dok se pravoslavno stanovništvo uopće držalo pasivno. Različite kombinacije u vezi sa rješanjem južnoslavenskog pitanja i posebno pitanje buduće sudbine zemlje kao i sve lošije stanje snabdijevanja utjecalo je na povećano nezadovoljstvo stanovništva, pa je general Sarkotić predviđao da će u narednim mjesecima među šumarskim radnicima i u drugim pogonima doći do značajnih kretanja za povećanje nadnica i poboljšanje životnih uvjeta. Posebno intenzivna agitatorska djelatnost bila je zapažena među radnicima na željeznici. I štrajkovi u zemlji su se množili. U Prijedoru je 9. juna došlo do djelimične obustave rada, a u Sarajevu do demonstrativnog štrajka radnika u pogonima željeznice.

U izvještaju upućenom K.u.k. Ministarstvu rata general Sarkotić posebnu je pažnju posvetio agitatorskoj djelatnosti na južnoslavenskom prostoru, koja je sadržavala političke tendencije. Izvještavajući o stanju trupa u Bosni i Hercegovini, general Sarkotić je zaključio da se u odnosu na snabdijevanje psihičko stanje ljudstva moglo smatrati dobrim. U odnosu na stalna poskupljenja, materijalno stanje je doprinijelo psihičkim i moralnim zategnutostima između ljudstva svih činova. Uprkos tome, među njima nisu zabilježeni slučajevi agitatorske djelatnosti. Uznemirenost u pozadinu uglavnom su unosili povratnici sa fronta, šireći vijesti o revoluciji u Budimpešti, svakodnevnim sukobima u Pragu i drugim gradovima. [...] Također, na željezničkim stanicama širile su

²⁰ Klein S. 1964. 231.

se alarmantne vijesti o izgubljenju boci na Jadranu, katastrofalnim posljedicama zračnog napada na Boku kotorsku, teškom porazu Austro-Ugarske armije na Sočanskom frontu. [...] ²¹

S obzirom na povećanje slučajeva samooštećenja kod vojnih obveznika, Zemaljska vlada BiH donijela je posebne odredbe o strogoj kontroli prometa roba sa otrovnim materijalom i zabrani prodaje istog bez posebnog odobrenja. Takva naredba već je bila ranije proglašena 17. decembra 1917. godine, jer su vojni obveznici ubrizgavanjem injekcije sa otrovnim sadržajem na duže vrijeme izbjegavali odlazak na front. Ubrizgavanje takvih materija u organizam izazivalo je teške upale, koje su zahtijevale višemjesečni bolnički tretman, a u nekim slučajevima posljedice toga bile su trajna nesposobnost. Zbog toga je skrenuta pažnja svim apotekama i drogerijama da prodaju takvih stvari stave pod kontrolu i da ih izdaju samo pod strogim nadzorom ljekara. I u redovima ratnih vojnih invalida konstatovano je da su sve vidljivije tendencije koje nisu bile u skladu sa državnim propagandom, nego su slijedile poruke sila Antante i izvjesnih elemenata u unutrašnjosti Monarhije. Usljed toga, pokazalo se nužnim da vojni krugovi u korijenu uklone takva nastojanja. Iako su od strane nadležnih mjesta poduzete određene mjere da se invalidi okupe u lokalne organizacije, do stupanja u invalidske škole oni su bili uključeni u manja udruženja pateći od dosade, što je jako nepovoljno utjecalo na njih. Da bi se takvo stanje otklonilo, bilo je potrebno da se posebno angažiraju Vrhovna komanda Armije i Ratni informativni ured, kao najdjelotvornija mjesta protiv neprijateljske propagande. ²²

Snabdijevanje vojske na frontu svakodnevno se pogoršavalo. Od 9. januara 1918. dnevna porcija soli umanjena je na 1 g, a od 6. marta za formacije u pozadini i etapne trupe uveden je jedan dan sedmično bez mesa, a od 1. augusta 1918. i drugi. Istovremeno, porcija mesa umanjena je na 100 grama. Ni tako umanjene porcije nisu uvijek bile osigurane. Često je porcija hljeba umanjena na samo 350 g za borbene trupe, a za etapne trupe i na 200 g, povrća na 71 g, mesa na 250 g, a hrana za stoku na 1 kg dnevno. ²³

²¹ ABH, ZV, Priv. Reg. 264. Zemaljska vlada BiH K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 24. juni 1918.

²² ABH, ZMF, Präs BH 1918, 187. 8. mart 1918.

²³ KA-W, Manusscript, Carnegie Stiftung (Ms., Car. St.), 46.

Državni i društveni slom izazvan revolucijom Rusije nije ostao bez posljedica na djelovanje ratnih zarobljenika iz Monarhije, koji su se nalazili u ruskom zarobljeništvu. Mnogi od njih, nacionalno i socijalno nahuškani, prihvatili su revolucionarne ideje. Strah od njihovog širenja na području Monarhije uvjetovao je poduzimanje obimnih preventivnih mjera, koje su trebali realizovati nadležni vojni i politički organi.²⁴ Krajem januara 1918. godine završeni su pregovori između Rusije i Austro-Ugarske o razmjeni ratnih zarobljenika, pa je u proljeće počeo njihov povratak sa Istoka. Vojni organi Monarhije poduzeli su hitne mjere da se ovo ljudstvo što prije uključi u sastav operativnih vojnih jedinica. Za svakog povratnika bila je predviđena karantina i nova vojna obuka da bi se osposobili za vojnu službu.²⁵ U početku, zbog manjeg broja povratnika bio je uspostavljen mali broj logora za njihov prihvata, koji se vremenom povećavao. Logori su raspolagali sa smještajem za 7000 i ambulantom za 100 osoba. U prostor veličine 10×40 m smještan je 280, a po potrebi i do 320 osoba. Period smještaja u karantinu trajao je od 14 do 21 dan, a ako su povratnici već prošli tretman u prolaznoj karantini, oko 10 dana. Prema procjeni ljekara, boravak u trajanju od 14 dana bio je dovoljan da se spriječi prenošenje zaraznih bolesti. Ukoliko je ona izbijala, boravak je bio produžen za odgovarajuće vrijeme.²⁶

Nakon završetka izolacije povratnici su u zatvorenim transportima upućivani u armijsku oblast na obuku. Nakon prikupljanja na skupna mjesta u Kolozvaru, Lembergu i Lublinu, povratnici su premješteni. Oni koji su podlijegali sudskom postupku upućivani su nadležnim vojnim sudovima u Beču, Budimpešti i Sarajevu.²⁷ Austrijski i ugarski državljani morali su biti odvojeno tretirani zbog sudskog postupka. Veliki broj kažnjivih slučajeva zahtijevao je posebno organizovan sudski aparat, da bi se izbjegao utjecaj na iskaze svjedoka i da bi se izbjegle moguće konfrontacije. Na odluku o lokaciji smještaja logora presudan utjecaj imali su mogućnost njegove brze uspostave, kao

²⁴ ABH, ZMF, Präs. BH 1918, 839. Instruktion für die vom Abwehrstandpunkt zu erfolgende Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft heimgekehrten Militär- und Zivil-Personen, 2.

²⁵ Przybilovsky I. 1969. 88.

²⁶ KA-W, KM, AOK, Heimkehrers-Gruppe, 131.331, 1918.

²⁷ ABH, ZMF, Präs. BH 1918, 839. Instruktion für die vom Abwehrstandpunkt zu erfolgende Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft heimgekehrten Militär- und Zivil-Personen, Instruktion... Schematische Übersicht der HK Behandlung, Beilage 5.

i raspoloživi personal u okolnim mjestima. Uzimajući u obzir te činjenice, najpovoljnijim mjestima za smještaj austrijskih i ugarskih povratnika pokazali su se Wieselburg u Austriji i Kenjermeco u Ugarskoj. Bosanskohercegovački povratnici smješteni su u Wieselburg.²⁸ Svi ranjeni i bolesni su odmah upućeni u sanitetske zavode na liječenje, a ostali su propisno odjeveni i opremljeni.²⁹ U logorima su povratnici upoznavani sa značajem boravka u karantinu i obavljane su ljekarske pretrage. Komandanti i povjerljivi podoficiri trebali su ljudstvu objašnjavati kakvo je bilo “stvarno stanje Monarhije i njenih saveznika” i u tu svrhu trebalo je štampati i jedan informacioni list. Osim toga, povratnici su podvrgnuti ispitivanjima radi prikupljanja podataka o vojnim i saobraćajnim prilikama u Rusiji i o izdajnicima u vlastitim redovima. Posebna pažnja posvećena je predavanjima o boljševizmu i njegovim posljedicama, kao i teorijskim predavanjima o novom oružju i ratnoj tehnici.³⁰

Nakon završetka karantina i discipliniranja u armijskoj oblasti, povratnici su upućivani rezervnim tijelima, koja su imala zadatak da uvijekbane vojnike šalju na front.³¹ Tu se istovremeno odvijao i sudski postupak i provođenje istraga. Oni su imali za cilj utvrditi građansku lojalnost i vojničku osposobljenost povratnika. Glavni zadatak Vojne komisije za povratnike sastojao se u istraživanju svih revolucionarno obilježenih elemenata (boljševika, komunisti, nihilista, anarhista...), otkrivanju nacionalno-separatističkih emisara i agitatora, otkrivanju i eliminaciji svih osoba koje su od neprijatelja poslatne sa zadatkom da vrše sabotaže na željeznicama, industrijskim objektima, životnim namirnicama. [...] Prvenstveno je trebalo ustanoviti da li su zarobljenici za vrijeme zarobljavanja ili u toku zarobljeništva počinili krivično djelo. Takvim djelima smatrani su dezertiranje neprijatelju, nelojalan odnos pri zarobljavanju ili tokom zarobljeništva, pripomaganje stranim državama olakšavajući neprijateljske vojne akcije, veleizdajnička izjašnjavanja i djelovanja, uvreda cara, dobrovoljna služba u neprijateljskoj ratnoj industriji. [...] Vojne komisije koje su ustanovile krivicu povratnika morale su ga odvojiti od lojal-

²⁸ KA-W, KM, AOK Op. 111.625. Übergangs Lager, K.u.k. Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija, 15. januar 1918.

²⁹ Przybilovsky I. 1969. 154.

³⁰ Ibidem, 102.

³¹ Kao nap 28. Instruktion..., 5.

nih elemenata i što prije uputiti sudskim komisijama.³² U sudskom postupku koji je vodila Vojna komisija povratnici su svrstani u tri kategorije: primjieran, sumnjiv i kriv. Primjernim je označeno takvo držanje koje nije dalo povoda sumnji u nelojalnost ili postojanje opravdanih optužbi ili sumnji. Sumnjivim je označeno držanje koje je opravdano dalo mjesta sumnji u njegovu lojalnost državi, ali nije postojao čvrst dokaz o počinjenom djelu kažnjivom prema Krivičnom vojnom zakonu. Krivim su smatrani oni kojima je na osnovu provjerenih činjenica dokazano kažnjivo djelo.³³ Na osnovu istrage mogle su biti donesene tri presude za daljnji tretman povratnika: primjieran, sumnjiv i kriv. Prve dvije presude značile su daljnji ostanak u sastavu jedinice, pri čemu su se sumnjivi i dalje nalazili pod prismotrom.³⁴ Masovniji povratak bosanskohercegovačkih vojnika sa Istoka započeo je koncem februara 1918. Prema raspoloživim podacima, broj povratnika, svrstanih u tri kategorije, u periodu od marta do oktobra iznosio je 12.243 osobe.³⁵ U toku istrage samo 51 bosanskohercegovački vojnik proglašen je krivim za dezerterstvo ili predaju ratnom protivniku i upućeni su na daljnji postupak Divizionom sudu u Sarajevu. Nakon završetka pravnog postupka i regulisanja isplate novčanih sredstava, povratnici su upućivani na odsustvo. U početku, ono je iznosilo 4 sedmice, a od maja 1918, kada je počeo nagli priliv povratnika, odsustvo je bilo produženo na 8 sedmica.³⁶

³² Ibidem, Aufgabe und Zweck des Abwehrdienst. 6.

³³ Ibidem, Scheidung Heimkehrten nach Kategorien. Behandlung derselbe. 6-7.

³⁴ Ibidem, Behandlung der einzelne Kategorien. 7.

³⁵ KA-W, Archiv des Chefs des Ersatzwesens, Heimkehrer, 191/10-4 do 191/10-22.

	Primjieran	Sumnjiv	Kriv	Ukupno
februar	17	8	-	25
mart	454	636	-	1089
april	1939	949	-	2882
maj	1917	546	8	471
juni	1178	538	8	1724
juli	1151	674	6	1831
august	734	141	2	877
septembar	746	149	5	900
oktobar	399	27	22	448
ukupno	8535	3667	51	12243

³⁶ Przybilovsky I. 1969. 156.

Među povratnicima iz ruskog zarobljeništva nalazile su se i pristalice revolucionarnog usmjerenja, koje su smatrane sumnjivim. Pod oznakom “sumnjiv” smatrano je držanje u smislu neprijateljstva prema državi, pa je trebalo poduzeti mjere da oni ponovo postanu lojalni građani. Za tretman povratnika bilo je potrebno angažovati osobe koje su dorasle tako važnom zadatku, pri čemu je poseban značaj pridavan tretmanu u prijelaznim logorima, jer kod većine osoba nije bila ustanovljena sumnjivost. Nakon dolaska kod dopunskih tijela i završetka pravnog postupka svi povratnici označeni kao sumnjivi trebali su se uputiti na odmor, koji bi bio dopušten iz “porodičnih razloga”. Prije nego što bi se sumnjivi povratnici upućivali na odsustvo, bili bi obaviješteni politički organi na čijem se području nalazilo mjesto odsustva, da ih stave pod prismotru i u dogovoru sa žandarmerijskim stanicama djeluju po potrebi.³⁷

Strogi nadzor i kontrola povratnika iz zarobljeništva sa Istoka nastavljani su i nakon završetka rata u Kraljevini SHS. Zarobljenici su se vraćali u zemlju u grupama od po 50-60 osoba, ulazeći u zemlju kod Subotice i stupajući na teritoriju Bosne i Hercegovine u Bosanskom Brodu.³⁸ Na graničnom prijelazu povratnici su evidentirani u zasebne spiskove i podvrgavani ispitivanju od strane posebno određenih policijskih činovnika, i stavljeni pod višemjesečni policijski nadzor.³⁹

Nakon junske ofanzive u Venecijanskoj dolini političko i privredno stanje u pozadini odrazilo se i na armiju. Juli i august 1918. bili su pravi mjeseci gladi na frontu. Jedinice danima nisu vidjele ni komadić mesa, niti su primile grama masnoće. Nakon žetve stanje se donekle popravilo, jer je tada bar hljeba bilo u dovoljnim količinama. Ipak, često se dešavalo da kompletne jedinice u prvim redovima sa opremom dezertiraju, u nadi da će kod protivnika dobiti koji gram hrane više. U rovovima 82. pješadijskog puka jedno jutro dezertier je ostavio poruku: “Do sada od nas nitko nije ustuknuo pred neprijateljem, sada od gladi više ne možemo izdržati.[...]” Jedan službeni podatak govori da je prosječna težina ljudstva iznosila oko 50 kg.⁴⁰

³⁷ ABH, Präs B.H. 1918, 143. Direktiven für die behandlung von bedenklichen Mil. Personen die aus der russ. Kriegsgefangenschaft heimgekehrt sind, K.u.k. Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 24. februar 1918.

³⁸ Šehić N. 1986. 142.

³⁹ Ibidem, 158.

⁴⁰ Edmung Glaise von Horstenau. (bez godine izdanja). 332.

Još lošije bilo je sa garderobom. Vojnici u košuljama bez rukava bili su sasvim normalna pojava. Teško bolesni od malarije, morali su stajati goli na vjetru, čekajući da im se osuši oprana odjeća. Uniforme i cipele bile su od lošeg materijala i raspadale su se kao da su od papira.⁴¹ Jedan generalštabni oficir neposredno iza prve linije naišao je na odjeljenje obučeno samo u donji veš, koje se spremalo za službu. Uniforme su bile dodijeljene samo onima koji su se nalazili na prvoj liniji. Čak su i oficiri koji su išli na odsustvo pozajmljivali uniforme od prijatelja. Pothranjeno ljudstvo bilo je podložno bolestima. Na Donjoj Piavi i u Albaniji malarija je desetkovala jedinice, a kasnije i španska gripa. Čete od 100 vojnika predstavljale su sretne izuzetke, dok su u pravilu bile upola manje. Može se pretpostaviti sa kakvim su ogorčenjem vojnici, upućeni na odsustvo, dolazeći iz ovog pakla, gledali na nove bogataše – ratne profiterere. Takvo tijelo je lako bilo podložno psihičkom djelovanju. Neprijatelj je nastavljao svoju propagandu, u čiju su mrežu svakim danom sve više padala dopunska tijela.⁴²

Osim socijalnih momenata važno mjesto u kompleksu faktora koji su usložnjavali prilike u Monarhiji imala je i propagandna aktivnost sila Antante. Prema projektu njene Međunarodne komisije za propagandu, na Kongresu naroda Austro-Ugarske, održanom u Rimu 8-10. aprila 1918, donijete su odluke o načinu širenja propagande među austrougarskim trupama. Trebala je da se sprovodi proklamacijama, brošurama i slikama koje bi se bacale iz aviona; novinama, revijama i brošurama koje bi se objavljivale na njemačkom, mađarskom, češkom, poljskom i srpskohrvatskom jeziku; slanjem pacifista i defetista sposobnih da djeluju na javnost, kao i pomaganjem različitih komiteta u Parizu i Londonu i nacionalističke agitacije u Habsburškoj monarhiji.

Jugoslavenska sekcija Komisije trebala je propagirati etničko i jezičko jedinstvo Jugoslavena, Krfsku deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, pisati o veleizdajničkim procesima, o jugoslavenskim žrtvama da bi se zadovoljile njemačke ambicije, o zločinima koje su počinile austrougarske vlasti.[...] ⁴³

U jugoslavenskih izvidničkim propagandnim odjeljenjima izvidnici su bili naoružani karabinima i velikim noževima, kakve su imale i bosanskoher-

⁴¹ ÖULK, Bd II, 1918, 572-573.

⁴² Ibidem, 574.

⁴³ Hrabak B. 1980. 166-167.

cegovачke jedinice za borbu u rovovima i kavernama. Nosili su tromblone, u koje su umjesto pravih stavljali mine s lecima; imali su megafone, pomoću kojih su agitovali živom riječju i pjesmom. Umjesto štampanih letaka često su u roveve bacali pisane poruke, naročito ako su ih željeli napisati austrougarski oficiri i vojnici koji bi se predali. Najjače propagandno sredstvo predstavljala je činjenica da su austrougarski vojnici u rovovima znali da vojnici na italijanskoj strani dobijaju odličnu hranu.⁴⁴ Zarobljenici iz Austro-Ugarske armije na italijanskom ratištu trebali su svojim prisustvom podići poljuljani moral italijanskih vojnika i utjecati na borbenu gotovost svojih sunarodnika s druge strane borbene linije.⁴⁵ Stanje snabdijevanja vojske bitno je utjecalo na disciplinu jer je izgubljen motiv ratnog zalaganja za Carevinu koja se tako odnosi prema njima. Prvo su podoficiri i mlađi oficiri počeli da se odvezuju od zakletve. Kada se dezerterstvo pojačalo, angažovane su čisto vojne formacije, tzv. Asistenz-trupen (čete, bataljoni), za suzbijanje nemira u pozadini. Kažnjavanje vojnih prijestupnika u vojnim jedinicama obavljala su njihova vlastita policijska odjeljenja.⁴⁶

U toku augusta 1918. godine došlo je do umjerenog dezertiranja bosanskohercegovačkih vojnika i to isključivo pravoslavni. Razlog za to je više bilo nezadovoljstvo situacijom na frontu, nego u neprijateljskoj propagandi. Prije svega, među vojnicima je vladala prava glad. Hrana se dobivala u nedovoljnim količinama, a meso je često bilo neupotrebljivo za ishranu. Vojnici su dobijali dnevno 300-500 grama hljeba, a za doručak i večeru često samo kafu. Oficiri su bili dobro snabdjeveni, što je u redovima vojnika izazivalo veliko nezadovoljstvo. U posljednje vrijeme dodijeljeni mađarski oficiri koji nisu poznavali jezik vojnika utjecali su na porast nezadovoljstva. Gotovo dvije godine zabrane odsustvo doprinijelo je lošem raspoloženju među vojnicima. Pred svaku ofanzivu obećavano im je odsustvo, da bi, kad stignu na rezervne položaje i podnesu molbu, njihov zahtjev bio odbijan uz obrazloženje da je na snazi zabrana korišćenja odsustva. Na neraspoloženje vojnika utjecale su i vijesti iz zavičaja o iznosima za izdržavanje porodica, koji su isplaćivani neredovno ili su u potpunosti bili obustavljeni. Duhan se također dobijao neredovno, a

⁴⁴ Ibidem, 181.

⁴⁵ Ibidem, 233-234.

⁴⁶ Hrabak B. 1982. 72.

vojnici nisu dobijali ni novi veš, niti sredstva za pranje postojećeg.⁴⁷ Iz izjava bosanskohercegovačkih vojnika o organizaciji “zelenog kadra” od dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo moglo se zaključiti da je “zeleni kadar” predstavljao organizaciju dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo, koji su se sklanjali po šumama i živjeli od krađe i pljačke. Ova organizacija djelovala je samo u ljetnim mjesecima, dok su se vojnici u jesen javljali u svoje jedinice da bi zimu proveli u toplom. U Bosni i Hercegovini to je bilo posebno izraženo oko Bosanskog Broda, Doboja, te u okolini Bosanskog Šamca i Brčkog. U šumama oko Dervente od dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo obrazovan je “zeleni kadar”. Na njihovom čelu se nalazio vodnik iz III bosanskohercegovačkog puka Suljo Čuran, koji je dezertirao i postao vođa. Članovi “zelenog kadra” bili su dobro opremljeni. Neke grupe su posjedovale čak i mitraljeze. Ljudi su priznavali da je “zeleni kadar” dobro organizovan i da mu se žandarmerija nije mogla suprotstaviti.

Iz mnogobrojnih izjava proizlazilo je da se u karantinima niko nije brinuo o ljudstvu, niti je vodio evidenciju i kontrolu. Tu je smještaj bio izuzetno loš; u nekima se vojnicima dodjeljivalo ćebe tek nakon što uplate 14 kruna. Trgovina sa falsifikovanim dokumentima – dozvolama za odsustvo bila je općepoznata stvar. Jedan vojnik je priznao da je čuo drugu dvojicu vojnika kako se dogovaraju da ukradu dozvole za odsustvo drugovima koji su spavali.⁴⁸

Oslobađanje od vojne službe i odsustva pružili su zgodnu priliku uzgajivačima duhana da se udalje od vojne službe, pa su mnogi poljoprivrednici odjednom postali uzgajivači duhana, te su potvrde postale posebno tražene. Vojnici koji prekorače odsustvo izjavljivali su da je kazna izuzetno blaga; za prekoračenje u trajanju 1-2 mjeseca vojnici su kažnjavani sa nekoliko dana zatvora.⁴⁹

Opća situacija u pozadini stvarala je pretpostavke za izbijanje nemira i pojava koje su ugrožavale javni poredak i mir, a kada su se one proširile na

⁴⁷ KA-W, KM, AOK, Op. Abt. 111.625. Policijska direkcija Sarajevo Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 28. august 1918.

⁴⁸ KA-W, KM, AOK Op. Abt. 108.961. Resümme über die Organisation des “Zeleni Kader” aus Deserteuren und Urlaubsüberschreitern, Komandujući general u BHD K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 5. juli 1918.

⁴⁹ Ibidem, “Zeleni Kader.” Vrhovna komanda armije K.u.k. Ministarstvu rata, Baden, 15. juli 1918. prijepis.

front, u znatnoj su mjeri utjecale na disciplinu u vojnim formacijama. Zemaljska vlada BiH je 19. maja 1918. donijela Objavu o sudbeno-kaznenom i administrativnom progonu onih koji bi pružali pomoć vojnim bjeguncima i onima koji su prekoračili vojnički dopust. Pripomoć, zatajenje ili neprijavlivanje vojnih bjegunaca i vojnika koji prekorače dopust, kao i svako drugo pomaganje tih osoba potpadalo je pod najstrožiji sudbeno-kazneni progon. Osim tih mjera obustavljena je potpora za izdržavanje porodica bjegunaca i onih koji bi prikrili one koji su počinili neki kažnjiv čin. Ukoliko bi postojala utemeljena sumnja da su pojedine osobe, porodice ili eventualno cijele općine pomagale vojnim bjeguncima i onima koji prekorače odsustvo time što su im pružali pomoć, prikrivali ih ili nisu prijavljivali, kažnjavani su osjetnim administrativnim kaznama.⁵⁰ Plašeći se povezivanja stanovništva sa dezerterima, general Sarkotić je uveo prijeki sud u graničnim oblastima, u srezovima Foča, Gacko, Bileća, Trebinje, Nevesinje i Stolac. Svi oružni listovi proglašeni su nevažećim i u roku od 8 dana sve oružje je moralo biti predato policijskim organima. Ilegalno posjedovanje oružja bilo je najstrožije kažnjavano. Također je strogo kažnjavano ugrožavanje javne sigurnosti, povreda vojne discipline u jedinicama, ubistvo, javno nasilje, oštećenje stana i imovine, kao i pljačka, ukoliko je vrijednost ukradene robe prelazila iznos 1000 kruna. Prijeki sud se mogao proglasiti i zbog dezerterstva, bez traženja saglasnosti viših organa, na temelju samostalne procjene situacije.⁵¹

U izvještaju generala Sarkotića upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija o situaciji u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji u toku augusta 1918. konstatovano je da su aktivnosti dezertera trajale dotadašnjim intenzitetom, uz napomenu da su se one u području Avtovca i Nevesinja uvećale. Stalno je dolazilo do borbi sa komitama, pri čemu su oni potučeni i rastjerani. U borbama kod Avtovca 31. jula komite su imale dvojicu ranjenih, a oteta im je opljačkana stoka. Jedna izviđačka patrola je u noći između 7. i 8. augusta, 18 km istočno od Avtovca, uspjela rastjerati jednu takvu grupu nakon dvosatne bitke. Naoružana civilna straža je 17. augusta, 8 km jugozapadno od Avtovca, i 22. augusta, 18 km jugoistočno od Trebinja, protjerala crnogorske komite.

⁵⁰ ABH, ZMF, BH 802. Bekämpfung des Deserteurunwesens, Zemaljska vlada za BiH, Objava Naredbe od 19. maja 1918. o sudbeno-kaznenim i administrativnim progonima.

⁵¹ KA-W, KM, AOK, Op. abt. 108.900. Standes-Recht in BH. Uporedi: Redžić E. 1991. 210-211.

Prema izvještajima Obavještajne službe, zapovjednik komita u Crnoj Gori bio je vojvoda Pećanac. Najveći broj komita nalazio se u području planina Semina i Golija. Neke od jedinica posjedovale su i mitraljeze. Komite pod zapovjedništvom Spasoja Tadića nalazile su se u Ledenici, 11 km istočno od Avtovca, odakle su poduzimale brojne pljačkaške pohode u Hercegovini. U području oko Pukljeg dola, 22 km jugoistočno od Trebinja, nalazila se grupa komita od 40 osoba, pod zapovjedništvom Mirka Kovačevića. Između komita i dijela pravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori uspostavljeni su kontakti, čemu je posebno doprinijela neuspjela julska ofanziva Centralnih sila. Opće raspoloženje stanovništva je poboljšano nakon žetve, ali je bio primijetan ratni zamor.

Bosanskohercegovačka žandarmerija je u toku augusta privela 683 dezertera, 2170 vojnika koji su prekoračili odsustvo, ukupno 2863, kao i 670 ratnih zarobljenika. U toku augusta od putnih kontrola privedeno je 1815 dezertera i vojnika koji su prekoračili odsustvo. U toku augusta ukupno je privedeno 6800 dezertera, vojnika koji su prekoračili odsustvo i ratnih zarobljenika. Zbog stalnog povećanja takvih skupina sigurnosni odnosi u zemlji znatno su se pogoršali, što je posebno zapaženo u Banjalučkom okrugu. U srezu Bosanska Gradiška obrazovane su dvije naoružane skupine dezertera i jedna u srezu Bosanska Dubica. U Bosanskogradiškom srezu naoružani dezerteri su 22. i 26. augusta 1918. opljačkali stanovništvo, pri čemu je jedna žena ubijena. U Prnjavorskom srezu dezerteri su opljačkali stanovništvo nanoseći štetu od 10000 kruna. U Bosanskodubičkom srezu je 18. augusta došlo do sukoba jedne žandarmerijske patrole sa dezerterima, pri čemu je jedan žandar ranjen, a drugi ubijen. U Zvorničkom srezu 27. augusta dezerteri su od stanovništva opljačkali 5150 kruna, 10 zlatnih dukata, zlatni nakit. [...] Na željeznici se povećao broj pljački, pa su zabilježeni brojni slučajevi gdje su putnici nakon pljačke, da bi se uklonili dokazi, jednostavno izbacivani iz voza.⁵²

Za direktno suzbijanje razbojništva u Bosni i Hercegovini angažovane su vojne snage stacionirane u zemlji. Sredinom augusta Vrhovna komanda Armije je poduzela mjere za suzbijanje dezerterstva, a vojnike je trebalo upoznati sa posljedicama koje je povlačilo dezerterstvo i prekoračenje odsustva.

⁵² ABH, ZMF, Präs. BH 1918. 824. Nachrichtenresumé für den Monat Avgust 1918. Komandujući general u BHD Dr Alexandru Freiherrn von Spitzmülleru, zajedničkom ministru finansija. Sarajevo, 27. septembar 1918.

Također, komandama svih trupa naloženo je da obustave isplatu sredstava za izdržavanje porodica dezertera, kao i da traže pogodno sredstvo za suzbijanje pomoći dezerterima, organizirajući potjere za izbjeglima.⁵³ Izvještavajući o stanju jedinica, general Sarkotić je konstatovao da su, uprkos povoljnom godišnjem dobu, sve veća poskupljenja doprinijela da se ljudstvo i podoficiri koji služe više godina ne mogu izdržavati od svojih prihoda. Rast cijena je učinio iluzornim uspostavu mjesečnih iznosa. Oficiri su se zaduživali, a vojnici su od svojih prihoda mogli kupiti samo kutiju šibica. Ljudstvo je jednostavno prošlo, tugujući od gladi. Šesnaestogodišnja ženska radna snaga je zarađivala više nego poslužitelj u vojsci sa 40 godina staža; zanatlija je više zarađivao nego podoficir sa 12 godina službe. Vojna građevinska odjeljenja bila su mnogo bolje plaćena, pa je zidar zarađivao 20 kruna dnevno, instalater 30, a električar 50 kruna. Istovremeno je komandant rudnika koji je zapošljavao 1000 radnika imao manje prihode nego zidar. Trenutno, svi su primali dodatak na skupoću, samo je od svega toga vojnik ostajao praznih ruku.⁵⁴

Početak septembra 1918. godine Vojna komanda Sarajevo objavila je Naredbu kojom su bili predviđeni sudbeno-kazneni progoni i ukidanje pomoći porodicama dezertera. Telegramom koji je Zemaljska vlada BiH uputila sreskim uredima u Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Prnjavoru i Banjoj Luci proglašen je prijeki sud u tim mjestima. Ovom Naredbom za čin veleizdaje, ometanje javnog mira, pobune, ubistva, podmetanje požara, pljačku, pružanje pomoći prijestupnicima, kao i za krađu predviđena je smrtna kazna.⁵⁵

Radi poboljšanja kontrole za sve vojne osobe na putovanju i za žensku radnu snagu na vojnim mjestima uvedene su posebne propusnice. Za vojne osobe su kao putni dokument vrijedili otvoreni putni nalozi, sa ucrtanim ciljem putovanja, kao i dozvole za odsustvo. Vozne karte su se morale poništavati, pri čemu je trebalo bezuvjetno predočiti putni nalog i na zahtjev vojnih

⁵³ Ibidem, *Deserteure und Urlaubüberschreiter, Bedrohung der öffentlichen und der Sicherheit des durch ihr Unwesen.*

⁵⁴ KA-W, KM, AOK, Op. Abt., 111.625, Policijska direkcija BiH predsjedništvu Zemaljske vlade BiH. Sarajevo, 28. avgust 1918.

⁵⁵ Ibidem, Prijepis telegrama Zemaljske vlade BiH od 8. septembra 1918. sreskim uredima Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prnjavor, Okružnom sudu u Banjoj Luci i okružnim organima Banje Luke, Zemaljska vlada BiH. Sarajevo, 8. septembar 1918.

i civilnih kontrola staviti na uvid. Svaka neovlaštena izmjena u tekstu putnog dokumenta bila je strogo zabranjena, a svaka prodaja ili poklanjanje putnog dokumenta kažnjavano je privođenjem vojnom sudu. Ženska pomoćna radna snaga kod vojske morala je pored dozvole za odsustvo, odnosno putnog naloga, predložiti legitimaciju sa fotografijom.⁵⁶ U toku 1918. godine K.u.k. Ministarstvo rata izdalo je nekoliko instrukcija za djelovanje službene kontrole pri putovanju vojnih lica i uputstva za stražarske patrole. Cilj tih malih odjeljenja je bio da spriječe akte sabotaze, agitaciju, da vrše hvatanje i sprovođenje dezertera i ratnih zarobljenika, te da kontolišu dokumenta o putovanju vojnih lica, posebno odobrenja za odsustvo. Te jedinice trebale su osigurati red u vozovima, posebno pri povratku ratnih zarobljenika sa Istočnog fronta, na željezničkim i poštanskim stanicama. U instrukcijama su razrađena pravila vojne službe, način postupanja u slučajevima svih delikata prema izvršiocima, a određena je komanda i organizacija rada tih patrola. Za uhvaćene dezertere postojale su premije.⁵⁷ Nadzorna putujuća odjeljenja imala su isti krug djelovanja, ali i nadzor nad kontrolnim putujućim patrolama.⁵⁸

Vojna komanda Sarajevo 4. septembra 1918. predložila je Vrhovnoj komandi Armije da se ukine prijekni sud za prijestupe čija šteta ne prelazi 1000 kruna i to samo za Sarajevo i Mostar, jer se ni u ostalim područjima Monarhije nisu izricale smrtne kazne za sitnije krađe, što je K.u.k. Ministarstvo rata u Beču prihvatilo 2. oktobra 1918. godine.⁵⁹ Tokom septembra 1918. godine žandarmerija je u Bosni i Hercegovini uhvatila 619 dezertera, 2.540 vojnih obveznika koji su prekoračili odsustvo i 524 odbjegli ratna zarobljenika, dok su kontrolni organi na putovanjima zadržali 2.367 bjegunaca i 4.757 vojnika koji su prekoračili odsustvo. Da bi onemogućili podršku porodica dezerterima, vlasti su nametnule obaveze u isporuci stoke i hrane onim domaćinstvima u kojima su se nalazili vojnici koji su prekoračili odsustvo. Nedostatak hrane

⁵⁶ ABH, ZV BH, 1918. 12.791. Belehrung für reisende Militär-(Landwehr-, Landsturm-) Personen und weibliche Hilfskräfte bei militärischen Stellen; Behandlung von mil. Ausweispa-pieren, Zemaljska vlada BiH Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo, 15. oktobar 1918.

⁵⁷ ABH, ZV BH, Präs. 1918. 12.968. Instruktion für den ambulanten Reisekontrolldienst in Österreich durch Militärpersonen, 1-19. Uporedi: Hrabak B. 1982. 73.

⁵⁸ KA-W, Militär-Kanzlei Seiner Majestet (MKSM), 78-1/3, Instruktion für fahrende Überwachpatrouillen, 1918.

⁵⁹ Ekmečić M. 1989. 798.

i opasnost od gladovanja porodica pokazalo se najdjelotvornijom mjerom, što je imalo efekta posebno u Hercegovini, pa se u Ljubuškom 149 bjegunaca samo prijavilo kotarskim organima.⁶⁰ Sredinom oktobra 1918. godine disciplinske mjere u Bosni i Hercegovini znatno su popustile. General Sarkotić je najviše strahovao od “zelenog kadra” u sjeverozapadnoj Bosni, pa je njegov štab izvršio pregrupisavanje u okviru Sarajevske vojne oblasti, proglašavajući ratne zone u koje su spadali okrug Banja Luka s kotarom Derventa, okrug Tuzla, kotari Žepče i Zenica, iz Travničkog okruga, okrug Sarajevo bez Fojničkog okruga i cijeli Mostarski okrug bez Ljubuškog kotara. U tim ratnim zonama bile su na snazi strožije odredbe u pogledu saobraćaja, uz obavezne propusnice. K.u.k. Ministarstvo rata posebnu pažnju posvećivalo je “zelenom kadru” u Bosni i Hercegovini, plašeći se njegovog povezivanja sa susjednim oblastima u Slavoniji i Dalmaciji. Specijalni oficir Vrhovne vojne komande poslije inspekcije potvrdio je Sarkotićevo mišljenje da nema veza između pojedinih skupina i da je glavni motiv za dezertiranje bio više socijalne nego političke prirode. Napadi su uglavnom bili usmjereni protiv imućnijih ljudi, dok prema organima vlasti nisu poduzimali nikakve akcije ili sabotaze.⁶¹

Prilikom smjene vlasti u Bosanskoj krajini poduzete su mjere da se otkloni opasnost od dezertera i naoružanih vojnika koji su se preko tog područja vraćali kući. Vojnicima u prolazu oduzimano je oružje, a hljeb im je dijeljen po cijeni od dvije krune. Čak su i svećenici i učitelji pozvani da se brinu o održavanju reda i mira. U Bihaću Narodni odbor Okruga je od Zemaljske vlade BiH tražio da mu se pošalje 400 pouzdanih vojnika za održavanje reda i mira, a osim toga još 50 vojnika za održavanje pravnog poretka u Bosanskom Novom.⁶²

Pobune i dezerterstva vojnika postali su važan faktor unutrašnje stabilnosti Monarhije. Vojne jedinice imale su zadatak da podrže organe službe javne sigurnosti i spriječe nemire. Poduzete su odgovarajuće mjere u vlastitim redovima koje su svoje pravno uporište našle u odredbama sadržanim u Kaznenom vojnom zakonu: “Ko se suprostavi nadređenom oružjem ili nasilno

⁶⁰ Hrabak B. 1982. 215.

⁶¹ Ibidem, 216..

⁶² ABH, ZV BH, Präs. 1918., 13.837. Bosanskohercegovački pješadijski puk br. 2., II bataljon. Pritužbe vojnika protiv postupaka političkih organa.

postupa prema osobi u službi, ili se suprostavi dobijenoj službenoj naredbi [...] u ratu i u miru kažnjava se smrću strijeljanjem. Ko za vrijeme rata na prećutan ili uvredljiv način oklijeva da izvrši službenu naredbu, također se kažnjava smrću strijeljanjem. Vojnik, koji u zajednici sa drugim istupi protiv postojećeg službenog poretka, protiv nadređenih, viših i njihovih naredbi, ili se samo dogovore, krivi su za pobunu. Za podstrekače i predvodnike pobune je predviđena kazna strijeljanjem. U slučaju da dođe do pobune, svaki učesnik koji se nakon objave prijekog suda nije vratio, osuđivan je na smrt strijeljanjem. Ukoliko se radilo o većem broju pobunjenika, tu kaznu je trebalo izvršiti na svakom desetom čovjeku, koji bi bio određen žrijebanjem, dok bi svi oficiri i podoficiri koji su umiješani u zavjeru bili kažnjeni”.⁶³ Vanredno stanje i prijeki sud bili su usmjereni na najbržu proceduru. U osnovi presuda mogla je biti smrtna kazna strijeljanjem ili oslobođanje od krivice. Pri izvođenju smrtno kazne trebali su prisustvovati “dušebrižnik”, ljekar i krvnik.⁶⁴ Tokom januara 1918. godine na očuvanju javnog reda i mira u Ugarskoj angažovano je 60 četa austrijskih i bosanskohercegovačkih vojnika, koje su u svom sastavu brojale po 100 vojnika.⁶⁵

Od bosanskohercegovačkih jedinica angažovane su: od Rezervnog bataljona 1. bh. puka 1-4 čete, od Rezervnog bataljona 3. bh. puka 3-5 četa, od Rezervnog bataljona II bh. lovačkog bataljona 4 čete, od Rezervnog bataljona III bh. lovačkog bataljona 1 četa, od Rezervnog bataljona IV bh. lovačkog bataljona 2 čete, od Rezervnog bataljona V bh. lovačkog bataljona 1 četa, od Rezervnog bataljona VI bh. lovačkog bataljona 1. i 5. četa i od Rezervnog bataljona VIII bh. lovačkog bataljona 2 čete.

Početakom jula 1918. godine započela je akcija protiv dezertera u Galiciji. Za ovu akciju angažovane su sljedeće jedinice: za vojnu oblast Pržemysl iz Budimpeštanske vojne oblasti od rezervnih tijela 3. bh. puka 2 čete iz Budimpešte i 1 četa VII bh. lovačkog bataljona iz Sikloša.⁶⁶ Za Vojnu oblast Krakow iz Vojne komande Poszonj angažovani su: od rezervnih tijela 4. bh. puka dvije čete iz Gyora i iz Vojne oblasti Graz iz sastava rezervnih tijela 2. bh. puka

⁶³ Innere Front, Bd. I, 31.

⁶⁴ Ibidem, 32.

⁶⁵ Ibidem, II, 89.

⁶⁶ Ibidem, 91.

jedna četa iz Lebringa. Krajem oktobra 1918. u pozadini Monarhije su kao pomoćne trupe u Jungbunzlau bile angažovane dvije čete 2. bh. puka, u Ostravi u Češkoj jedna četa I bh. pješadijskog lovačkog bataljona, u Beču dvije čete 4. bh. puka iz Gyora, dok su u Wiener Neustadtu bile angažovane dvije čete III bh. lovačkog bataljona. U Szombathely bile su raspoređene 2 čete 4. bh. puka.⁶⁷

Za vrijeme julske ofanzive u Italiji došlo je do umjerenog dezertiranja bosanskohercegovačkih vojnika. Pokazalo se da se vojnici svih konfesija, u manjem broju, predaju neprijatelju. Razlozi za dezertiranja manje su se nalazili u neprijateljskoj propagandi nego u odnosima na nezadovoljstvo vojnika prilikama na frontu. Prije svega, vojnici su se žalili na glad. U izvještaju upućenom K.u.k. Ministarstvu rata 5. septembra 1918. general Sarkotić je naglasio da vlada opće ogorčenje ljudi bez ikakvih sredstava koji za domovinu krvare, dok dobrostojeća klasa mirno i dalje vodi poslove i kroz rat se bogati. Svi vojnici su poricali namjere da dezertiraju, ističući da bi ih samo teško stanje njihovih porodica prisililo da se odluče na taj korak.⁶⁸

Posljednja velika bitka Prvog svjetskog rata započela je 24. oktobra 1918. Jurišni odredi sila Antante, Britanci, Francuzi i Italijani izvršili su prvi prodor u području Sedam općina, u brdima između Brente i na Piavi. Olakšavajuću okolnost za Antantine vojne snage predstavljala je činjenica da se Austro-Ugarska armija nalazila u fazi raspada. Rezervne jedinice su odbijale da uđu u prvu liniju, a kad je nakon političkih prilika u Ugarskoj car Karlo pristao na izdvajanje ugarskih oružanih snaga, njihove jedinice su prve počele napuštati brod koji tone.⁶⁹ Mada Monarhija u stvarnosti više nije postojala, jedinice gotovo svih narodnosti pružale su snažan otpor do posljednjeg dana, ne toliko iz odanosti Monarhiji koliko usljed toga što jedinicama u prvoj liniji ništa drugo nije ni preostalo, odupirući se više iz instinkta samoodbrane. Istovremeno, jedinice u pozadini slijedile su instinkt održanja na životu, odbijajući da besmisleno ginu u posljednjim satima rata. Iako je prije početka bitke car Karlo uputio proglas vojnicima u kojem im je nagovijestio skori mir i povratak kućama, moleći ih da sačuvaju disciplinu, taj apel nije nikada stigao

⁶⁷ Ibidem, 117-118.

⁶⁸ KA-W, AOK, Op. Nr 111.546, Bericht Kommandierenden General für BHD, K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 5. septembar 1918.

⁶⁹ Horvat J. 1967. 567.

do vojske u prvim borbenim linijama.⁷⁰ Dva dana prije početka velike bitke brigada Hrvatske domobranske divizije odbila je da zamijeni ljudstvo ostalih dviju brigada u prvoj liniji. Nekoliko sati kasnije u grupi kod Belluna došlo je do dezertiranja 4. bh. puka, sa obrazloženjem da je “car u manifestu narodi-
ma Monarhije zaboravio njihovu domovinu, pa zbog toga nema smisla da se i dalje bore”. I sa drugih frontova dolazile su iste vijesti. Zapadno od Brente pobunila su se tri mađarska puka i nisu htjeli poći na položaje kod Asiaga. Budući da su se proširile vijesti kako je car pristao da se mađarske jedinice vrate kući, od tada je bilo nemoguće zadržati ljudstvo na položajima. Od 24. do 27. oktobra pala je odluka. Dijelovi Britanske 7. divizije potisli su 24. oktobra prednje snage habsburških straža ispod brda Montella na Piavi, a 26. oktobra izvršile su stvarni juriš.

Učinjen je još jedan, posljednji pokušaj da se u protivnapad natjeraju najboljnije habsburške snage, tirolski lovci i carski strijelci. Kada su sreli jedinice Honvéda koje se vraćaju u zavičaj i shvatili da treba i dalje da krvare, boreći se za izgubljenu stvar, riješili su da je i za njih rat završen. Oni su situaciju ocijenili pravilnije nego Vrhovna komanda Armije. Ujutro, 28. oktobra počeo je najjači artiljerijski napad sila Antante, koji je poslijepodne imao fatalne posljedice. Ljudstvo elitne XXXI pješadijske divizije počelo je mahati bijelim zastavama, što se prenijelo i na ostale dijelove fronta. Francuzi su zaobišli položaje 3. bh. puka i izvršili napad s leđa. U bezizlaznoj situaciji, primorani su na predaju. Samo manji broj vojnika je uspio pobjeći, dok je dio ljudstva u pokušaju bijega stradao od mitraljeske vatre.⁷¹

Dugotrajnost rata i nevolje koje je vojnik podnosio na frontu uzrokovali su da je i kod jedinica koje su do tada bez pogovora izvršavale sve zadatke i u najtežim uvjetima došlo do dezertiranja. Ratni umor i čežnja za povratkom kući pri kraju rata kod vojnika pojačani su i brigama za porodicama i neizvjesnom budućnošću. Pisma iz zavičaja obavještavala su vojnike na frontu o neizdrživim patnjama kod kuće, koje su podnosile njihove porodice.⁷² Ni bosanskohercegovačke jedinice nisu predstavljale izuzetak. Krajem oktobra 1918. godine došlo je do masovnog dezertiranja vojnika 4. bh. puka. Nakon

⁷⁰ Ibidem, 568-569.

⁷¹ KA-W, NFA, Gefechts-Berichte. Uporedi: Blašković P. 1936. 143-145.

⁷² ÖULK, VII Bd 1918. 565-573

što se puk prikupio 1. novembra u Cortini d'Ampezzo, ljudstvo je smješteno u vagona e i 2. novembra preko Villacha upućeno u Ljubljanu, gdje je stavljeno na raspolaganje Narodnom vijeću Države SHS. Puk, čije je brojno stanje iznosilo 2700 naoružanih i opremljenih vojnika, tri kompletne mitraljeske čete sa 36 ručnih mitraljeza i 400 konja, razoružan je, a vojnici su upućeni u zavičaj.⁷³

U Prvom svjetskom ratu u BiH je mobilizirano 298.000 vojnika, od kojih je registrirano 51.815 ranjenih ili oboljelih, u prosjeku svaki šesti.⁷⁴ Od toga 12.726 su ostali invalidi, ili prosječno, svaki četvrti. Od ukupno registriranih 12.726 ratnih vojnih invalida bilo je 4.413 muslimana (34,68%), 5.371 pravoslavnih (42,20%), 2.586 katolika (20,32%), Jevreja 32 (0,25%), i ostalih 356 (2,55%), što je bilo približno jednako tadašnjoj konfesionalnoj strukturi stanovništva.

Izvori i literatura

IZVORI

a) Neobjavljena arhivska građa:

1. (ABH) Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo
 - ZV BiH - Zemaljska vlada BiH
 - ZMF – Zajedničko ministarstvo finansija
2. (KA-V) Kriegs-Archiv Wien
 - KM – Kriegs Ministerium
 - AOK- Armeeoberkomando
 - Op. Abt. – Operations-Abteilung

b) Objavljena arhivska građa:

(ÖULK) Österreich-Ungarns letztes Krieges 1914-1918. Bd VII 1918. Wien 1938.

LITERATURA

- Pust I. 1980. *Das Steinernde Front. Auf der Spuren des Gebirgskrieges, in den Julische Alpen, Von Isonzo zur Piave.* Graz.

⁷³ Schachinger W. 1996 229-238.

⁷⁴ KA-W. KM, AOK, Qu. Abt 1918 Beilage VII

- Hans F. 1931. *Bosniak*. Waldfofen a. d. Ybs. 71-72.
- Plaschka R. Haselsteiner H. Suppan A. 1974. *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918., Bd 1*. Wien.
- Klein S. 1964. *Freiher Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegowina von 1914. bis 1918*. Neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Bečkom univerzitetu 1964. 228.
- Przybilovsky I. 1969. *Die Rückführung oesterreichisch- ungarischen Kriegsgefangenen aus dem Osten in der letzten Monaten der k. u. k. Monarchie*, Wien.
- Šehić N. 1986. "Previranja na selu i u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini potkraj prvog svjetskog rata i u prvoj godini novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" *Prilozi XXI, br. 22*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Edmung Glaise von H o r s t e n a u. (bez godine izdanja). *Die Katastrophe. Die Zerstörung Österreich-Ungarns und das werden der Nachfolgenstaaten*. Zürich-Leipzig-Wien:
- Hrabak B. 1980. *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915-1918. godine*. Novi Sad.
- Hrabak B. 1982. *Dezerterstvo i zeleni kadar*. Novi Sad.
- Redžić E. 1991. "Bosanskohercegovačke jedinice austrougarske vojske u prvom svjetskom ratu 1914.-1918." *Vojnoistorijski glasnik, VII, 3*. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Ekmečić M. 1989. *Stvaranje Jugoslavije II*. Beograd: Prosveta.
- Horvat J. 1967. *Prvi svjetski rat*. Zagreb: Stvarnost.
- Schachinger W. 1996. *Bošnjaci dolaze – elitne trupe u K. u K. armiji 1879-1918*. Lovran: Cambi d.o.o.
- Blašković P. 1936. 1936. *Schlus-Kämpfe von Piave im Oktober 1918*. Wien.

SUMMARY

BOSNIANS AND HERZEGOVINIANS IN THE MILITARY ORGANISATION OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE IN THE FINAL YEAR OF WWI

In the course of 1918, the position of Central Powers worsened while the moral of population in the rear areas saw constant deterioration. The expectations that the war would have a favourable outcome proved to be unrealistic. The consequence of these developments was the disintegration of the Army, particularly in the areas where national and social ideas were embraced by the troops, which was manifested in rebellions, desertions and gangs formed by deserters and soldiers who disobeyed the order to return on time from their leaves. This trend also had political consequences. The security situation in the rear areas weakened the authority of the Government and the Army, which further weakened the links with the Monarchy and gave a fertile soil for expansion of national and socialist ideas. General situation in the rear areas gave rise to unrest and other developments that threatened public law and order; when they expanded to the front-lines, they had a significant impact on the discipline within military formations. The Land's Government for Bosnia and Herzegovina passed, on 19 May 1918, the Decree on Judicial and Criminal Prosecution of individuals who assisted military deserters and of those who exceeded their leave of absence, while every other form of assistance to such individuals was subject to the most stringent measures of judicial and criminal prosecution.

The troops positioned in Bosnia and Herzegovina were engaged in these measures against brigandage. By mid-August, the Army Supreme Command undertook measures of combating brigandage and informed the troops about the consequences of desertions and extended leave of absence. Furthermore, all troop commands were ordered to stop paying the family sustenance contributions to deserters and to seek appropriate means for combating against those who dare to assist deserters. The pursuits of deserters were also organised. The fact that the war dragged on for the long four years, alongside with hardship that befell the troops on front-lines, caused desertions even among those units that had been exceptionally disciplined and that used to carry out all orders, even under the hardest of conditions. Towards the end of the war, the war fatigue and homesickness grew among the soldiers, alongside concern

about their families and fears from an uncertain future. Letters that soldiers received from home informed them about an unbearable suffering their families had to go through. The troops from Bosnia and Herzegovina were no exception to this rule; they also started revoking their oaths of allegiance, claiming that the Emperor's Manifesto to the Peoples of the Monarchy "forgot their homeland so that there was no more reason for them to fight".

Key words: the last year of the WWI, Bosnia and Herzegovinian military conscripts, situation on the front, desertions and turmoil in the rear-echelons